

AZ AMERIKAI REGIONÁLIS FÖLDRAJZ KANONIZÁLÁSÁNAK TUDOMÁNYFÖLDRAJZI KÖRÜLMÉNYEI A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT

GINELLI ZOLTÁN

THE CANONIZATION OF INTERWAR AMERICAN REGIONAL GEOGRAPHY FROM
A GEOGRAPHY OF SCIENTIFIC KNOWLEDGE PERSPECTIVE

Abstract

The argument of this paper is that the canonization of the regional tradition under Richard Hartshorne's seminal tome, *The Nature of Geography* (1939) expressed the ambitions of a maturing U.S. geography seeking to "catch up" to its German partner after WWI. The context of the emergence of Hartshorne's grand study on the historical development of geographical science is thus elucidated from the perspective of the historical geographies of scientific knowledge. This approach is critical of universalist and "spaceless" epistemological conceptions of scientific knowledge that treat national disciplinary developments isolated from their transnational relations, and in turn aims to scrutinize the places, networks, and positionality of knowledge production and circulation, and the hegemonic shifts and local functions of mainstream ideas. Between the two world wars, the dominant environmentalism in U.S. geography was gradually succeeded by two conflicting and spatially segregated schools of geographical thought: the landscape-focused "Berkeley school" of historical cultural geography led by C. O. Sauer, and the region-focused "Midwestern school" canonized under Hartshorne's work. The development of American debates on the "nature of geography" was conditioned by the ethnic-cultural and geopolitical climate of German–American relations. Consequently, American adaptation strategies and narratives on German works, such as those by W. M. Davis, E. C. Semple, and R. Hartshorne, showed an antagonistic play between local American interpretations and international legitimation via German geography. In this context, Hartshorne's local narrative of Hettner's regional geography led to the selective interpretation of German literature, which functioned to legitimize and canonize a regionalist approach in the U.S.

Keywords: American regional geography, Richard Hartshorne, geographies of scientific knowledge, hegemonic shifts, canonization

Bevezetés

RICHARD HARTSHORNE, az amerikai geográfia 1940–50-es éveinek talán legmeghatározóbb alakja volt. Neve az angolszász tankönyvekben megkerülhetetlen, és elsősorban a magyar szakirodalomban is gyakran hivatkozott ún. „kvantitatív forradalom” szimbolikus előzményét képező „HARTSHORNE–SCHAEFER vita” révén vált ismertté. HARTSHORNE 1939-ben fejezte be mérföldkőnek számító főművét, a *The Nature of Geography*-t, melynek földrajztudomány-történeti áttekintésében a német földrajztudomány presztízsét használta fel a geográfia meghatározására „természetének” meghatározására, elsősorban Alfred HETTNER nyomán. Ez volt az első olyan munka az USA-ban, amely átfogó és rendszerezett áttekintést nyújtott a nemzetközi főáramról, a német földrajztudományról. A HARTSHORNE neve mögé csoportosuló amerikai „regionalista” kánon, a korabeli földrajzi determinista, humánökológiai és a történeti-kulturális tájföldrajz megközelítéseivel szemben, a régió (*region*) módszertani jellegű fogalmával a területi eloszlások mintázatainak vizsgálatát tűzte ki céljaként (JAMES, P. E.–JONES, C. 1954; DICKINSON, R. E. 1976). Monumentális, 469 oldalas vállalkozása a szüntelen definíciós harcoknak formálisan véget vetett, kifejezhette a földrajztudomány „érettségét” a tengerentúlon, és képessé válhatott a korabeli

amerikai földrajz egészének jelképezésére a hazai és a nemzetközi porondon. A *Nature* tehát egy emblemikus munkává vált, amely mögé a geográfusok jelentős része számára érdemesnek tűnt csoportosulni, és ezzel KUHN terminológiában az időszak egyik legfontosabb „paradigmájává” vagy „példázatává” (*exemplar*) vált (KUHN, T. S. 2002[1970]; lásd erről GYIMESI Z. 2011a).

A tanulmány célja a tudományos diskurzus szintjén és levéltári anyagok segítségével bemutatni, hogy milyen tudománytörténeti, –szociológiai és –földrajzi tényezők vezettek a két világháború közötti amerikai regionális földrajz vezető irányzatának kialakulásához és a mű kanonizálásához. A tudománytörténet-írás 1970-es évektől megerősödő *konstruktivista* felfogása a tudás képződése és legitimálása szempontjából figyelembe veszi a tudósközösségi és tágabb társadalmi, sőt hatalmi és ideológiai hatásokat is (BOURDIEU, P. 2005). Ezáltal az internalista, belső fejlődést leíró, rendszerint nemzeti keretekre korlátozódó diszciplína- vagy intézményesedési történeteket („tudománytörténet”), illetve a személyközpontú beszámolókat tágabb történeti kontextusukban értelmezi, felfedve a „kánon” által elfedett és újrapozícionált rivális, alternatív irányzatokat is (GYIMESI Z. 2011a; LIVINGSTONE, D. N. 1992). A konstruktivista tudománytörténet-írás „térbeli fordulata” során az 1990-es évektől elterjedő *tudásföldrajzi megközelítés* ezeket a kritikai megközelítéseket földrajzi szempontokkal is kiegészíti. Élesen kritizálja „a” tudomány fejlődését egyetemesítő, „térmentes” nézeteket, ezzel szemben a tudományos tudás termelésének helyi feltételeire, következményeire és tágabb földrajzi viszonyrendszereire kérdez rá (lásd erről GYIMESI Z. 2011b; WITHERS, C. J. W. 2007). A magyar szakirodalomban is népszerű diffúzióelmélet tudásterjedést leíró-modellező felfogásával szemben, a tudásföldrajzi megközelítés figyelembe veszi az interaktív kommunikáció és a helyi értelmezések szerepét, és hogy a tudás mindig helyi alkalmazási céljai, társadalmi beágyazottsága és tudósközösségi érdekviszonyai révén nyeri el folyton alakuló formáit és funkcióit. A tanulmány ennek során a két világháború közötti amerikai regionális földrajz esetén keresztül igyekszik bemutatni, milyen tényezők befolyásolják a tudás áramlását, annak fogadását, helyi adaptációinak és változatainak kialakulását, illetve a hegemon pozíciókhoz és a hegemoniaváltásokhoz kapcsolódó mintakövetési és narratívaképzési stratégiákat (LIVINGSTONE, D. N. 2003; lásd pl. KUHN, M. – OKAMOTO, K. 2013; KEIM, W. et al. 2014).

A fentiek alapján a tanulmány első fele bemutatja, hogy a két világháború között periferikus helyzetben lévő amerikai földrajztudomány jelentős gyarapodásnak indult, és képviselői különböző mintakövetési és helyi kanonizálási stratégiákkal igyekeztek a kontinentális, elsősorban német tudományos hegemoniával szemben felzárkózni és a német tudást az amerikai kontextusra „lefordítani.” A tanulmány célja rávilágítani, hogy milyen külső hatások (pl. háború, geopolitika), tudásszociológiai és tudásföldrajzi viszonyok befolyásolták a német földrajz amerikai percepcióját és az elméletek nemzetközi áramlását. A tanulmány második része ebben a kontextusban értelmezi az amerikai földrajz lényegéről szóló vitákat, az egyes irányzatok kialakulását és térbeli elkülönülésük okait. Az amerikai esettanulmány fontos tanulságokkal szolgálhat a hazai geográfia számára is, hiszen míg a nemzetközi főáramot képező angolszász geográfia irányzatai egyre inkább a hazai beszámoló homlokterébe kerülnek (lásd pl. ESZENYI, O. 2016), addig kialakulásuk történeti, földrajzi és társadalmi körülményeivel érdemben nem foglalkoznak. A fenti szempontok hiánya mellett ez a veszéllyel járhat, hogy a rendszerint nemzeti hagyományok szerint tárgyalt irányzatokat konkrét alkalmazási környezetükből kiragadják és pusztán eszmei síkon összemossák, a hazai kontextusban kibontakoztatott irányokat pedig sematikus nemzetközi trendeknek feleltetik meg, mindeközben reflektálatlanok maradnak a magyar tudásátvételi folyamatok helyi mozgatórugóira és olvasataira is. Márpedig ez éppen az angolszász tudáshegemonia viszonyai között időszerű probléma (TIMÁR J. 2006).

Az amerikai regionális földrajz tudományföldrajzi kontextusa

Az amerikai–német tudásföldrajzi kapcsolatok

A HARTSHORNE által is követett adaptációs gyakorlat az ekkoriban megjelenő munkákban bevettnek számított, ugyanis az amerikai földrajztudomány intézményesülése viszonylag fiatal volt az európai kontinentális geográfiához képest (MARTIN, G. J. 2015). DAVIS 1878-ban kezdett tanítani a Harvardon, míg az első földrajzi tanszékek 1898-ben a kaliforniai Berkeley Egyetemen, valamint 1903-ban Chicagóban alapultak, az I. világháború idejére viszont már több északi egyetemen is alapult tanszék (HOLT-JENSEN, A. 1999: 34; JOHNSTON, R. J.–SIDAWAY, J. 2004: 42). Az intézményesülés megkésetttségének egyik okát JOHNSTON, R. J. és SIDAWAY, J. abban állapítják meg, hogy a brit *Royal Geographical Society* intézményével szemben, az USA-ban nem volt hasonló központi nyomás a földrajzoktatás megalapozásáért, ugyanis az oktatási rendszer rendkívül decentralizált volt. A földrajz oktatásban való intézményesedését előlívó francia-porosz háború (1870–1871), a megerősödő nemzetállami nacionalizmus, beleértve a francia regionalizmust és a porosz militarizmust, továbbá a gyarmatbirodalmi „új imperializmus” lendülete (1881–1914), illetve az európai nagyhatalmak gyarmati háborúinak keserű tapasztalata is hiányzott az amerikai geográfia kialakulásának kontextusából (HUDSON, B. 1977). KIRBY, A. (1994) inkább az I. világháborús szerepvállalással magyarázza az amerikai geográfia korabeli növekedését, amelyben nagy szerepe volt BOWMAN politikai tevékenységének (HEFFERNAN, M. 2000; SMITH, N. 2003).

Az amerikai geográfia a fentiekben vázolt helyzetéből fakadóan tudományföldrajzilag nagyon importfüggő volt (ENTRIKIN, J. N. 1989; ELKINS, T. H. 1989; JOHNSTON, R. J.–SIDAWAY, J. 2004: 43, 49; BERDOULAY, V. 2011: 81). A 19. század második felétől a modern német egyetemi intézményrendszert adaptálták (TAYLOR, P. J. 1985; JÖNS, H. 2008). Az angolszász egyetemeken normának számított, hogy egy magára valamit is adó geográfus magas szinten űzze a német és a francia nyelv egyikét, és lehetőleg a kontinentális európai egyetemek kurzusain, doktori képzésein vegyen részt (JOHNSTON, R. J.–SIDAWAY, J. 2004: 49). A német egyetemeken való hallgatás egyfajta arisztokratikus hóbortnak is számított, de fontos ösztönző volt az is, hogy az amerikai egyetemek az 1870-es évekig nem adtak PhD fokozatot (LINGELBACH, G. 2006). Ezek a viszonyok a földrajzban különösen erősen érvényesültek, de a társadalomtudományi gondolkodásban „Anglia és az USA erősen függő maradt a »kontinentális gondolkodóktól«” (OUTHWAITE, W. 1975: 110), míg a politikai gazdaságtanban az 1800-as évek végétől az I. világháború idejéig az amerikai kapcsolatok szorosabbak voltak a németekkel, mint a britekkel (HODGSON, G. M. 2001: 27; bővebben lásd HERBST, J. 1967). Az egyetemközi kapcsolatok, csereprogramok és ösztöndíjak gyengén érvényesültek a két angolszász ország között, szemben a franciákkal, és egyre inkább a németekkel. Jól mutatja a brit-amerikai kapcsolat relatív gyengeségét, hogy SAUER „iskolateremtő” munkájának nem volt visszhangja a DARBY, C. és STAMP, D. neveivel fémjelzett brit történeti kulturális földrajzban, habár HARTSHORNE művének inkább (DICKINSON, R. E. 1976).

Az amerikai tudomány és geográfia intellektuális irányait alapvetően befolyásolta az európai bevándorlás (politika) és a nemzetközi politikai viszonyok alapján változó etnikai-kulturális környezet is. A 19. század során a német művek, különösen HUMBOLDTÉ rendkívül népszerűk voltak az USA-ban, míg az 1848-as menekültek nagy része a német felvilágosodásban nevelt értelmiségiként fontos pozíciókat szerzett az oktatásban, a sajtóban, az iparban és a kormányzatban is. A német bevándorlás az 1880-as években tetőzött,

1860 és 1890 között kb. 3 millió német telepedett le, elsősorban a „német háromszögnek” nevezett középnyugati régióban (Cincinnati, Milwaukee, St. Louis) és északon, különösen Chicagóban (KENZER, M. 1985; HOERDER, D. 2005; NICHOLS, S. 2006). Az amerikai földrajz megalapításában szervesen részt vettek európai emigránsok, így az 1848-ban áttelepülő GUYOT és AGASSIZ svájci tudósok HUMBOLDT híveiként a német tudományt hozták magukkal és az amerikai földrajz korai megalapítóinak számítottak – előbbi 1854-ben a Princetonra, utóbbi a Harvardra került (LIVINGSTONE, D. N. 1987; NICHOLS, S. 2006). 1848-as értelmiségi menekültként vándorolt ki SAUER édesapja is, és számára meghatározó maradt az amerikai német környezet és a német kapcsolatok is, tanszékét pedig rendszeresen német vendégokkal erősítette (pl. Oskar SCHMIEDER; KENZER, M. 1987b; MARTIN, G. J. 2015: 22–23). Ugyanígy érdemes megemlíteni az 1933 után a nácik elől az USA-ba menekülő németek hullámát, amelybe a későbbi „kvantitatív forradalom” előzményeként HARTSHORNE-nal polemizáló, szocialista SCHAEFER is tartozott.

Ugyanakkor a franciák iránt érzett szimpátiával a francia-porosz háború átmenetileg németellenes és szocialistaellenes hangulatot alakított ki az USA-ban, míg az I. világháború német kaiserizmusa elleni propaganda egyenesen kulturális hisztériába, „etnikai tisztogatásba” fajult 1917-től. Angolszász patrióta mozgalmak 1918-ban több városban is máglyát raktak német tankönyvekből, irodalmi és zenei művekből, sok helyen kitiltották a könyvtárakból és a közéletből a német műveket és fordításokat, egyetemi oktatókat menesztettek, és a németek közül sokan a nevüket is angolosították (NICHOLS, S. 2006; MARTIN, G. J. 2015: 830). A német geográfiával szembeni ellenérzésekhez a DAVIS és PENCK közötti vita is hozzájárult (CHORLEY, R. J. – BECKINSALE, R. P. – DUNN, A. J. 1973: 498–536; SMITH, N. 2003: 277–279): „A geopolitika sosem került felszínre a PENCKek és DAVIS között, de az egész vita háttérben ott lapult.” (SMITH, N. 2003: 279) Az amerikaiak az I. világháború alatt és után a brit és francia kollégáikkal tartották a kapcsolatot, a Párizsban kialakított barátságok pedig meghatározóvá váltak. A háború körülményei miatt a francia hatás különösen az 1920-as években futott fel, és BOWMANNak kiemelkedő szerepe volt a francia munkák lefordításában és az oktatásban való korai alkalmazásában. BRUNHES, J. és VALLAUX, C. (1921) munkája, valamint BRUNHES, J. *La Géographie humaine* (1910) műve a háború miatt elhúzódo angol kiadása ellenére hamar iskolai tananyaggá vált. Mindezek ellenére a francia emberföldrajz, bár BRUNHES révén alternatívát kínált a német földrajz és az amerikai determinista environmentalizmus ellen (lásd később), mégsem vált vezető irányzattá (MARTIN, G. J. 2015: 501–503, 509, 828–830).

A német geográfia adaptálásának amerikai stratégiái

A földrajztudományban a német–amerikai centrum–periféria viszony alapvetően meghatározta az intellektuális viszonyokat az I. világháborúig, de közvetetten a II. világháborúig is (MARTIN, G. J. 2015: 3–61). Ezt jól mutatja az amerikai és német geográfusok közötti viszony, például DAVIS és PENCK, vagy SAUER és SCHLÜTER esetében, illetve a német geográfia iránti kitörő lelkesedés a századfordulón. Ekkoriban ugyanis megfelelő tudományos szakirodalom angolul nem igazán állt rendelkezésre, és a fő német munkák csak ekkoriban jelentek meg fordításban. A németországi tanulmányutak eredményeképpen a szeminárium fogalmát, az oktatási tematikát és módszertant is adaptálták (MARTIN, G. J. 2015).

A német geográfia tudományát és HETTNER munkásságát elsőként DAVIS mutatta be az amerikaiaknak, tanítványai pedig a 19. század végi generációból (pl. BOWMAN, I.) brit és francia helyek helyett mind Németországba mentek tanulni (MARTIN, G. J. 2015: 33). HARTSHORNE-hoz hasonlóan DAVIS is az emberi és természeti tényezőket szintetizáló régió és a területi eloszlás vizsgálatának HETTNER-féle programjával szimpatizált (az

amerikai HERBERTSONhoz hasonlította), ám HARTSHORNE-től eltérően egy ökológiai és anyagi ok-okozati kapcsolatokat vizsgáló szemléletben, hasonlóan például FENNEMAN, N. vagy TAYLOR, G. regionális földrajzi felfogásához (DAVIS, W. M. 1907; 1911; 1924: 204; MARTIN, G. J. 2015: 480, 789). HETTNER viszont ekkoriban már nem volt népszerű az amerikai geográfusok között, és könyve (HETTNER, A. 1927) sem keltett jelentős visszhangot. Míg DAVIS, W. M. (1908; 1911; 1924) korábban elismerően írt munkásságáról, ennek ellenére HETTNER 1910 és 1921 között erős kritikákat intézett az amerikai geográfus ellen (CHORLEY, R. J.–BECKINSALE, R. P.–DUNN, A. J. 1973). Hasonlóképpen, habár DAVIS és Albrecht (és fia, Walther) PENCK intellektuális viszonya az 1920-as években vitára épült (a konfliktus nacionalista hangvételű kiéleződésében inkább BOWMANNnak és PASSARGE-nak volt szerepe), ennek ellenére PENCK tanítványaként nagy hatással voltak DAVISre a német eszmék, habár nem annyira, mint amerikai mestere, SHALER, N. S. (LIVINGSTONE, D. N. 1987). DAVIS esetében tudományföldrajzi szempontból érdemes kiemelni, hogy az eróziós ciklusok elméletével, és ennek sajátosan egyoldalú megszilárdításával és újratermelésével a PENCK és PASSARGE által is képviselt nem-ciklikus gondolatok hosszú időre távol maradtak az amerikai geográfiától (LIVINGSTONE, D. N. 1987). Ugyanakkor a német geográfusokkal vívott küzdelme hozzájárult ahhoz, hogy az amerikai geográfia bekerüljön a nemzetközi látókörbe és vérkeringésbe (BECKINSALE, R. P. 1981).

Az amerikai és német geográfia tudásföldrajzi viszonyát jól mutatja SEMPLE esete, aki RATZEL tanítványaként a német geográfiát először mutatta be angol nyelven összefoglaló módon, de végső soron mestere művét másolta (KEIGHREN, I. M. 2008). Eredetileg RATZEL maga kérte SEMPLE-t *Anthropo-Geographie* (1882) munkájának angolra fordítására (COLBY, C. C. 1976), ám ezt tanítványa – mesterével egyetértésben – „nehezen lefordíthatónak” ítélte, így végül egy amerikai értelmezési kontextusra és empiriára épülő, új kötetet készített el (SEMPLE, E. C. 1911). SEMPLE bírálta és feladatának is látta a RATZELI elméletek empirikus megalapozását, mondván „briliáns és messzire vezető következtetései ellenére nem egy jól rendszerezett tervet követett” (SEMPLE, E. C. 1911: VI). De a német környezetre jellemző biológizáló gondolkodást és nacionalizmust, tehát RATZEL lényeges előfeltételezéseit egyszerűen elhagyta saját változatából: „A társadalom és az állam organikus elmélete áthatja az *Anthropo-geographie*-t, mivel RATZEL elméleteit egy olyan időben fogalmazta meg, amikor az európai gondolkodásra széles hatást gyakorolt Herbert SPENCER. Ezt az elméletet, amelyet mára a szociológusok jobbra elvetettek, ki kellett hagyni RATZEL rendszerének bármiféle újrafogalmazásából.” (SEMPLE, E. C. 1911: VI–VII) A későbbi, részrehajló amerikai kánon álláspontját jól fejezi ki egyik biográfusa, aki szerint „valójában egy új, nagyobb és tekintélyesebb munkát készített ugyanazon a tudományterületen” (COLBY, C. C. 1976: 264). Ugyanígy máshol: „SEMPLE RATZEL módszerének kitűnő ismertetése során képes volt eltörölni ezt [az organikus államelméletet] anélkül, hogy ezzel megsemmisítette volna az eredeti mű igazi értékeit. (...) Újabbán viszont, sajnálatos módon, SEMPLE bölcsességét nélkülöző geográfusok ezt a felfogást egy igen merev formában élesítették újra, és a geopolitika alapulvévé emelték.” (TATHAM, G. 1951: 65) Az amerikai regionalista kánon beszámolóit tehát meglehetősen egyoldalúan kezelték az eredeti forrásokat és elfedték a helyi adaptációk valós mozgatórugóit is.

SEMPLE-hez hasonlóan járt el HETTNER (1927) esetében HARTSHORNE (1939), aki a német geográfus művének teljes lefordítása helyett az eredetivel tartalmilag és szerkezetileg szorosan egyező, de nagyon is helyi viszonyokra adaptált munkát készített (HARVEY, F.–WARDENGA, U. 1998: 137). Habár MARTIN (2015: 897) részben jogosan érvel az ellen, hogy „HARTSHORNE műve passzív elfogadással követte volna HETTNER könyvét,” de kontextusában nézve ez inkább apológia, hiszen HARTSHORNE eleve a HETTNER által fémjelzett német geográfiával legitimálta sajátos felfogásait. Ahogyan HARTSHORNE egyik személyes

levelében írta HETTNERnek, a *Nature* „alapvetően egy ismertetése – jelentős részében pedig szó szerinti fordítása – az ön ezen a területen folytatott tanulmányainak” (HARTSHORNE, R. 1938 in HARVEY, F. – WARDENGA, U. 2006: 423). A *Nature* előzményeként a politikai földrajz történetéről született két tanulmányáról (HARTSHORNE, R. 1934; 1935) HETTNER megerősítette: „Minden lényeges pontban... úgy tűnik, alapvetően egyetértünk.” (HETTNER, A. 1936 in MARTIN, G. J. 2015: 841) Egy neves amerikai történész, MALIN, J. C. recenziójában meg is jegyzi, hogy a *Nature* egy „határozott emlékeztető arra, hogy az amerikaiak szellemileg milyen nagy mértékben függnék Európától.” (1954: 93 in MARTIN, G. J. 2015: 941)

HARTSHORNE főműve egy olyan teljességre és egyetemességre törekvő tudománytörténeti elemzés a geográfia „természetéről”, amely elsősorban a korabeli központnak tekinthető német földrajzi hagyományból merített. Mivel a német geográfia jóval idősebb és élet erősebb tudományos élettel büszkélkedhetett, sőt ekkoriban éppen hosszú virágkorát élte (VAN VALKENBURG, S. 1951), ezért az amerikai földrajzosok értelem szerűen elsősorban ezt a hagyományt igyekeztek követni. Ezt a hegemonikus pozíciót jól fejezi ki HETTNER, amikor 1929-ben egy előadásában megfogalmazta: „A földrajz német tudomány.” (MARTIN, G. J. 1994: 486) A legvédehetőbb német interpretáció kialakításáért tehát az USA-ban a legmagasabb presztízs is járt. HARTSHORNE sikeressége révén az amerikai geográfusok már elsősorban a tankönyvként széles körben forgatott főművéből ismerték meg a külföldi, leginkább német geográfiát (STODDART, D. R. 1989). Szélesedő tekintélyét nemzetközi elismerések is sorra alátámasztották: Németországból HETTNER, A., KRAFT, V., PHILIPPSON, A., SCHLÜTER, O., SÖLCH, J., SIEGER, R. WAIBEL, L. H., és Angliából FITZGERALD, W. felől is elismerő szavakat érdemelt ki (MARTIN, G. J. 1989). Ebben az időszakban tehát az értelmezési lehetőségek privilégiumát birtokló és irányító tudásterjesztővé, tehát az egyik leg meghatározóbb „hermeneutikai kapuórává” vált a kontinentális tradícióknak.

A The Nature of Geography kanonizálásának helyi kontextusa

Viták a földrajz lényegéről

A 20. század elejétől az USA-ban meghatározóvá váltak a földrajztudomány „természetéről” szóló értekezések és viták. LUKERMANN, F. (1989: 54) összefoglalója alapján ide tartozik az *Annals of the Association of American Geographers* folyóiratba írt cikkek közül DAVIS, W. M. több cikke is, DRYER, C. R. tanulmánya (1908) és elnöki beszéde (1920) az ökológiai szemlélet előtérbe helyezéséről, FENNEMAN, N. (1919) elnöki beszéde a regionális földrajz koncepciójáról, illetve SAUER, C. O. programadó írása (1925) és polemizáló tanulmánya (1927) a történeti-kulturális földrajz tájmorfológiai irányzatáról, de említhetők még JOHNSON, D. W. vagy COLBY, C. C. mellett sokan mások is. Ezek a munkák részben támaszkodtak HETTNER korai írásaira is, de másodkézből KANTI és VIDALI témák is szerepeltek bennük. A viták igazán vehemenssé az 1930-as években váltak, amelyekben az amerikai geográfia prominens alakjai vettek részt, úgymint PARKINS, A., BOWMAN, I., FINCH, V., TREWARTHA, G., JAMES, P. vagy PLATT, R. (LUKERMANN, F. 1989; MARTIN, G. J. 2015: 1095). Az Amerikai Földrajzi Társaság konferenciáin zajló legtöbb szóbeli viták nagyrészt publikálatlanok maradtak (JOHNSTON, R. J. – SIDAWAY, J. 2004: 50), ám visszaemlékezései alapján HARTSHORNE meglehetősen elégedetlen volt ezek tartalmával és hangnemével is, amely a földrajztudomány „logikus” kutatási feladatának körülhatárolására ösztönözték (HARTSHORNE, R. 1948; 1979). A *Nature* így a „geográfia természetének” meghatározására irányuló diskurzusba ágyazódott, amely a tankönyvek bevezető fejezeteit és a programadó beszédeit is jellemezte.

Habár a korabeli vitákat teljességükben összefoglalni itt nincsen mód, mégis a szakirodalom alapján nagyjából öt elkülönülő, bár sok szempontból összefonódó irányzat vagy tudósközösség viaskodott egymással: a DAVIS-féle evolúciós geomorfológia, a történeti environmentalizmus (SEMPLE, E. C., HUNTINGTON, E., TURNER, F. J., BOWMAN, I.), a BARROWS-féle humánökológia (BARROWS, H., GOODE, J. P.), az ekkor megerősödő történeti-kulturális földrajz (SAUER, C. O., LEIGHLY, J.), illetve egy formálódó új regionális földrajzi irányzat, amelynek fő képviselői az amerikai politikai földrajz megteremtői is voltak (WHITTLESEY, D., HARTSHORNE, R., JONES, S.).

Az első három között erős átfedések voltak, egyaránt vonatkozott rájuk az *environmentalizmus* gondolatköre. A 20. század elején az USA-ban még különösen nagy hatása volt az emberi társadalom biológiai sajátosságait kiemelő szociáldarwinista gondolatoknak. DARWIN evolúciós gondolatait DAVIS adaptálta eróziós ciklus elméletében, de nézetei nagyon közel álltak HUNTINGTON és SEMPLE antropogeográfiájához abban, hogy a természeti környezet mechanisztikus, ok-okozati kapcsolatban „vezérli” az emberi viselkedést (JOHNSTON, R. J. – SIDAWAY, J. 2004: 46). A *humánökológia* fogalma szintén átszötte ezeknek a szerzőknek a gondolatait (MARTIN, G. J. 2015: 754–811). Ennek egyik fő megfogalmazója az éghajlati adottságokat az emberi rasszok és civilizációk fejlődésével összekapcsoló HUNTINGTON volt, aki a fogalmat 1916-ban használta először a földrajzosok munkájának megkülönböztetésére a zoológusoktól és biológusoktól (MARTIN, G. J. 2015: 778–779). A HUNTINGTON és SEMPLE által is képviselt, globális földrajzi léptékben gondolkodó történeti environmentalizmushoz kapcsolódott a legbefolyásosabb amerikai geográfus, BOWMAN possibilista megközelítése is, amely inkább az ember alkalmazkodóképességének szerepét hangsúlyozta, és a természeti környezetben való civilizációs terjeszkedés folyamatát leíró frontier elméletét (*Pioneer Belt*) és a megtelepedés tudományát (*science of settlement*) alapozta meg (SMITH, N. 2003; MARTIN, G. J. 2015: 709–753).

A földrajzi determinizmust kritizáló, antropocentrikusabb irányzatok, amelyekhez BOWMAN és BARROWS is idővel egyre inkább tartoztak, inkább az ember és a természet közötti „kölesönkapcsolatról” és „alkalmazkodásról” írtak. BARROWS, H. (1923) humánökológiájáról CHAPPELL, J. E. (1971: 198) kiemeli, hogy „semmiképpen sem tartozik ugyanabba a táborba, mint HUNTINGTON és SEMPLE.” Szemléletes példa erre az ellentétre, hogy HUNTINGTON korabeli, széles körben elterjedt, tankönyvvé váló munkájáról (HUNTINGTON, E. – CUSHING, S. W. 1920) az inkább possibilista nézeteket valló BOWMAN azt írta BARROWS-nak, hogy „nagy hiba volna hagyni, hogy ez a könyv a modern emberföldrajz jelképeként jelenjen meg.” (BOWMAN, I. 1921) BOWMAN ezért felkérte, hogy kíméletlen kritikában részesítse a művet, miután BOWMAN elhelyezte őt a Chicagói Egyetemen és megtette a *The Geographical Review* szerkesztőjének. BARROWS kritikája (1922), miszerint a mű „megbízhatatlan, tudománytalan,” meg is tette HUNTINGTON szakmai megítélésében, de egyben BARROWS izolációjához is vezetett a geográfusok közösségében (lásd erről CHAPPELL, J. E. 1971; MARTIN, G. J. 1973: 133–134, 163). Fontos megjegyezni, hogy ez az irányzat nem tévesztendő össze az ugyanazon az egyetemen működő chicagói szociológia humánökológiájával, amellyel az amerikai geográfia csak a „kvantitatív forradalom” során megerősödő városföldrajz révén teremtett közvetett kapcsolatot (ENTRIKIN, J. N. 1980). A neokantiánus filozófus, WINDELBAND, W., valamint a geográfus GERLAND, G. (Strassburg) és HETTNER, A. (Heidelberg) alatt is tanuló szociológus, PARK, R. E. a földrajzot inkább idiografikus és leíró, a szociológiát pedig nomotetikus és elméletben emelkedettebb tudománynak tekintette (MARTIN, G. J. 2015: 775–776).

Ebben az összetett harcban a földrajz központi lényegének és feladatának a meghatározásáért, a fő fogalmait fölötti nyelvi uralom és tudományos kompetenciák megszerzéséért, vagyis a tudományos *mező* birtoklásáért szüntelen szellemi viadal folyt (BOURDIEU, P. 1985[1980]; lásd SZABARI, V. 2009). Az amerikai „földrajzi determinizmus” organikus és rasszista gondolkodását a HARTSHORNE által is képviselt új generáció fokozatosan a régió átfogalmazásával és előtérbe állításával igyekezett háttérbe szorítani. Ezt a két világháború közötti időszakra jellemző átértelmezési folyamatot HART, J. F. (1982: 8) nyomán LIVINGSTONE, D. N. (1992) találóan „regionalizáló rituálénak” nevezi. Ennek előzménye, hogy az amerikai geográfiában a régió középpontba állításának gondolata már az 1890-es évektől SHALER, N. S. nyomán megjelent, és a regionális földrajz és a területiség koncepciója (*areal relation*) igen eltérő kutatási megközelítéseket követő geográfusoknál is programadóként szerepelt (pl. FENNEMAN, N., BARROWS, H., TAYLOR, G.) (LIVINGSTONE, D. N. 1987). Az említett viták eredményeképpen végül a regionális földrajz az I. világháborútól kezdve, és annak hatására, az 1960-as évekig dominánssá vált a földrajzoktatásban.

Az environmentalizmus és a determinizmus háttérbe szorulásával két egészen különböző irányvonal szilárdult meg, amelyek térben is elkülönülő kutatási hagyományokat vagy tudományos kultúrákat alkottak. Az idősebb és nagyobbik irányzat a később dominánsan elterjedő „középnagyati” vagy „keleti” hagyomány volt, amely az 1920-as évekre bontakozott ki Chicago, Wisconsin, Clark és Michigan egyetemek földrajzi intézeteiben (MARTIN, G. J. – JAMES, P. E. 1993: 342–367). Ennek a régióközpontú földrajzi irányzatnak a vezéralakjává a Wisconsinon oktató HARTSHORNE vált. A másik fontos irányzatként a kaliforniai vagy „nyugati” hagyomány, más néven a „Berkeley iskola” emelkedett ki, amelynek *tájközponti*, történeti-kulturális földrajzi irányzata SAUER kaliforniai székfoglalásával alapult meg (KENZER, M. 1985, 1987a). MARTIN szerint a középnagyati vonal „hatalomátvétele” 1923-ban következett be, amikor egyrészt az Amerikai Földrajzi Társaság elnökének és a folyóirat szerkesztőjének cseréjével a DAVIShez köthető hatások halványodni kezdtek, másrészt SAUER és LEIGHTLY a Michigani Egyetemről végleg Berkeley-be „menekültek” (MARTIN, G. J. 2015: 1169–1170). SAUER erről így emlékezett vissza: „másfél év után elrohantam Chicagóból, mert nem bírtam tovább... két dolgot nem bírtam elviselni: szinte azonnal elkezdtem küzdeni a civilizáció environmentalista értelmezése ellen, és nyomasztott az oktatásra fektetett hangsúly.” (SAUER, C. O. 1929 in MARTIN, G. J. 2015: 1076) HARTSHORNE vallomása LEIGHTLY-nek írt levelében hasonló elszigeteltségről árulkodik: „Ahogyan ön is kiemeli, személyesen egyáltalán nem ismerem SAUERT... amikor írtam [a *Nature*-t], nem volt számomra több mint néhány földrajzról szóló cikk szerzője.” (HARTSHORNE, R. 1939b in MARTIN, G. J. 2015: 925)

A korabeli amerikai földrajz tehát intellektuálisan és térben is erősen polarizálttá vált. Ez a megosztottság HARTSHORNE fő művének kiadásával (1939), a másik oldalon pedig SAUER programadó munkája, a *Morphology of Landscape* (1925) megszületésével rajzolódtott ki (lásd még SAUER, C. O. 1927; 1931), a két iskola közötti szakadást pedig SAUER 1941-es elnöki beszéde tette végleg egyértelművé (BUTZER, K. W. 1989: 35). Az egyetemi kurzusokon vagy a *Nature*-t, vagy a *Morphology*-t olvasták, bár utóbbit egyre inkább csak a Berkeley-n. SAUER tudatosan is elhatárolódott minden „keleti” intellektuális tevékenységtől (LIVINGSTONE, D. N. 1992). Ezt az izolációt jól adja vissza HART visszaemlékezése: „...a keletre érkező jelek zavarbaejtőek voltak. SAUER úr csak elnöki beszédek megtartásáért jött az AAG (*Amerikai Földrajzi Egyesület*) összejöveteleire, és csak azok ismerhették meg gondolatait, akik megtették a nagy vándorutat Berkeley-ig... nyilvánvalóvá vált, hogy egyszerűen ki nem állhatja ezeket az összejöveteleket, és ezért leginkább tanítványaira kellett hagyatkoznunk.” (HART, J. F. 1979: 113) SAUER 1927-as írásával szigorúan elhatá-

rolódott a földrajzi determinista és a középnnyugati regionális földrajzosoktól egyaránt, sőt 1941-ben a BARROWS és HARTSHORNE közötti időszakot egyenesen „a nagy visszavonulásnak” titulálta (*The Great Retreat*) (SAUER, C. O. 1941: 2; lásd MARTIN, G. J. 2015: 786; LIVINGSTONE, D. N. 1992: 260). Míg a későbbiekben SAUER a Berkeley-re szorult, addig HARTSHORNE főművének megírásával az amerikai földrajz vezető irányzatává vált.

Sauer és Hartshorne

Az 1930-as évekre SAUER hatása már érezhetően nőtt, és riválist jelentett a „középnnyugati” regionális földrajz számára. A „Berkeley iskolához” tartozó LEIGHLY, J. (1937; 1938) regionális földrajzról szóló, erősen kritikus esszéjének és a német földrajz történetéről szóló írásának hatására döntött úgy HARTSHORNE, hogy előző munkái nyomán megírja álláspontját (MARTIN, G. J. 1994). A földrajztudomány történetében hasonlóan járatos LEIGHLY-vel folytatott intenzív levelezését MARTIN, G. J. (2015: 920–938) a 20. századi amerikai geográfia egyik legjelentősebb eszmecseréjének tartja. SAUER elsősorban PASSARGE, S., SCHLÜTER, O. és VALLAUX, C. hatása alatt fogalmazta meg az amerikai tájföldrajz alapjait. Ahogyan a tanszékén dolgozó SCHMIEDER, O. (1926) beszámolt HETTNERnek, a javarészt német szerzőkre hivatkozó *Morphology* „az amerikai szakirodalomban először fókuszál a táj (landscape) fogalmára.” Az irányzat a táj ember alkotta anyagi formáit kutató, erősen empirikus, fenomenalista történeti-kulturális földrajzot képviselt, és ez egy érdekes kettősséget takart a szellem- és a természettudományok hagyományai között.

Egyfelől a tájképzés folyamatában az ember a „legfontosabb morfológiai tényező,” (SAUER, C. O. 1925: 341) míg „a kultúra a cselekvő, a természetes terület a közvetítő, a kultúrtáj az eredmény,” (343) és ebben a tekintetben szemben állt a természeti meghatározottságokat egyoldalúan kiemelő environmentalista irányzatokkal. SAUER kultúrtörténeti gondolkodására közvetlen hatással volt BOAS antropológiája, amelynek kulturális relativizmusa éles ellentétben állt a HUNTINGTON-féle civilizációs rassztípusokkal. SAUER fenomenalista megközelítése DAVIS geomorfológiájához abban hasonlított, hogy a kultúrtáj látható elemeinek terepi megfigyelésével és leírásával foglalkozott, viszont inkább induktív és nem deduktív volt. Ebben a tekintetben a német hagyományból közvetetten HUSSERL fenomenológiája, tágabban pedig a történelmi-kulturális megértés (*verstehen*) neokantianus hagyományából is táplálkozott, amely szemben állt az analitikus és rendszerező magyarázatokat kereső, természettudományos irányzatokkal (pl. DILTHEY, W., RICKERT, H.; lásd LIVINGSTONE, D. N. 1992: 298–299; GREGORY, D. J. 1978: 28–29).

Másfelől, SAUER anyagi kulturális elemekkel és tájbeli formákkal foglalkozó, terepmunkán és régészeti feltárásokon alapuló, empirikus megközelítése filozófiailag COMTE, A. pozitívizmusához is közel állt, hiszen a fizikailag érzékelhető tárgyi valóságból vezette le az objektív megismerés alapelveit (GREGORY, D. J. 1978). A Berkeley tanszék geomorfológiában jártas környezetéhez jól illeszkedő morfológiai szemléletét jól fejezi ki 1934-ben elhangzott velős kijelentése, miszerint „helyes értelemben véve minden földrajz fizikai földrajz.” Az eszmei hasonlóságok ellenére a pozitívizmus analitikus-rendszerező és progresszív társadalompolitikai megközelítésével szemben állt. Emlékezetes például SAUERnek a latin-amerikai, COMTE filozófiáját követő pozitivisták modernizációs politikája elleni kulturalista kritikája (munkásságának jelentős része latin-amerikai terepmunkán alapult), és idővel egyre erősödő ökológiai szemlélete is (MATHEWSON, K. 1987: 96–97; lásd GILSON, G. – LEVINSON, I. 2012).

A SAUER-féle történeti-kulturális földrajz materializmusa szembe került a HARTSHORNE (1939; 1950; 1959) által is képviselt, „nem látható” formákkal is foglalkozó, *funkcionalista* szemléletű politikai és gazdasági földrajzzal, amely a táj helyett a régió (*region*) fogalmához fordult. A politikai földrajzban ez a funkcionalista szemlélet a különböző társadalmi

és természeti tényezők eloszlásából képzett állami funkciók egységét vizsgálta, amely szemben állt a földrajzi determinizmus ok-okozati törvényszerűségeivel és az államtér biologizáló és morfológiai szemléletével, és inkább az állam politikai-intézményi eszméjét képező közös attitűdök, értékek és nyelvi-kulturális sajátosságok szerint változó határfunkciókra koncentrált. SAUER viszont eleve elmarasztaló volt a határkérdésekkel foglalkozó, „tudománytalan”, „zavaros” és „nacionalista aspirációkkal alátámasztott” politikai földrajzzal szemben, amit „különösen nehéz beilleszteni a földrajz általános tudományába; talán inkább azt mondhatjuk, hogy a földrajz családjának nevetlen gyermeke.” (SAUER, C. O. 1927: 207–208 in MARTIN, G. J. 2015: 835) Ez az amerikai benyomás azonban elsősorban a korabeli német politikai földrajzi irányzatok, illetve a német HAUSHOFER, K. és a svéd KJELLÉN, R. által alapított geopolitika ellen szólt. A német irányzatokkal geopolitikai okokból szintén erősen szembenálló amerikai politikai földrajz BOWMAN, WHITTLESEY és HARTSHORNE révén csak ekkoriban bontakozott ki (AGNEW, J. A. 2002: 72–77, 80–82; MARTIN, G. J. 2015: 812–865).

HARTSHORNE éppen SAUER 1934-es felszólalása és az azt övező viták hatására olvasta el HETTNER könyvét (1927) és 1916–20 között írt politikai földrajzi munkáit, ekkor már SCHLÜTER és PASSARGE helyett. Benyomása szerint „tisztább írása és logikusabb következtetései” inkább lehetővé tették a politikai földrajz amerikai megalapozását (a *Nature* egy korai változatából idézi MARTIN, G. J. 2015: 894; HARTSHORNE, R. 1935). HETTNER levelében a következőkkel kereste meg: „mint bizonyára tudja, három francia geográfustól vannak fordításaink (BRUNHES, VIDAL DE LA BLACHE és BLANCHARD), de SEMPLE bemutatása óta RATZELRŐL (vagy esetleg GUYOTÉ RITTERRŐL) egy sem német geográfusokról. Nem lekicsinylendő persze SAUER német földrajzról írt értelmezésének jelentős hatása ebben az országban – a legfontosabb dolog, amely SEMPLE óta történt itthon. Mégis úgy érzem, hogy legalább egyik könyvéről angol nyelvű fordításra lenne szükségünk.” (HARTSHORNE, R. 1936 in MARTIN, G. J. 2015: 893) Szövetségest keresve, kifejezte elégedetlenségét is SAUER politikai földrajz elleni támadásával és hibásnak vélt HETTNER-értelmezésével kapcsolatban (HARVEY, F. – WARDENGA, U. 2006).

Tudományföldrajzilag figyelemreméltó, hogy mindkét amerikai geográfus tulajdonképpen a német földrajztudományból kívánta megalapozni saját megközelítését, és HETTNERnek a „területi eloszlások” vizsgálatát előtérbe állító *chorológia* fogalmát mozgósították (SAUER, C. O. 1925; HARTSHORNE, R. 1939). Ám míg SAUER ebben a tájban található anyagi kulturális elemek eloszlásának a vizsgálatát látta, addig HARTSHORNE a régió „tisztá” vagy „kiüresített” értelmezését vezette le belőle, leszámolva a német geográfiára egyre inkább jellemző nacionalista, metaforikus és szubjektív, különösen pedig organikus definíciókkal (pl. *Lebensraum*), valamint a SAUER-féle irányzat „zavarosnak” titulált történeti-kulturális tájfogalmával is. Ennek érdekében a régiót egyfajta esetleges módszertani fogalomként, a KANTI idealizmushoz közeli mentális konstrukcióként definiálta, miszerint a régiók tudományos lehatárolása kizárólag az alkalmazás relatív körülményeiből, és nem természeti törvényszerűségekből vagy kulturális lényegekből fakad. Ez összhangban állt a „középnugati iskola” alkalmazott megközelítésével, amely a tematikus térképezésben és a földhasználati módok körüli politikai döntéshozatalban nyert gyakorlati alkalmazást (HARVEY, F. – WARDENGA, U. 2006).

A kanonizálódás helyi körülményei és okai

A *Nature* domináns szakirodalommá válásának azonban egyéb meghatározó okai is voltak. Először is, a korabeli viták folytatását, így könyve kritizálásának lehetőségét egy külső körülmény, a II. világháború törte meg (LUKERMANN, F. 1989: 54–55). A földrajztudomány ekkoriban – más tudományokkal együtt – új feladatokat kapott a háborús (és

később a hidegháborús) gépezet állami szolgálatában. Az egyetemi képzés is elmaradott, a viták pedig elhaltak, és összességében egy viszonylag konszenzuális környezet alakult ki. A háború alatt HARTSHORNE vezető pozíciót kapott a Hírszerzési Hivatalban (*Office of Strategic Services*, a CIA elődje), így tekintélye tovább nőtt, a MCCARTHY-időszak kommunistaellenes propagandatűzében pedig – sok más amerikai kutatóval szemben – gyakorlatilag megkérdőjelezhetetlenné vált (MARTIN, G. J. 2015: 871–872). A háború alatt SAUER, C. O. (1941) mindössze egyetlen tanulmány erejéig kritizálta művét, ám ezzel meg is elégedett, míg később, ám jóval konstruktívabban fogalmazott meg kritikát ACKERMAN, E. A. is (1945). A terepmunkákra fókuszáló SAUER viszont konstruktív vitát nem vállalt fel, mondván, hogy a földrajzot nem metodológiai vitákban, hanem a gyakorlati tevékenységben kell meghatározni, így a *Nature* teljes fényében ragyoghatott fel.

Másrészt, a mű kanonizálásához hozzájárult a geográfia történetileg felfejlődő központi lényegét, egyedi tárgyát és módszerét meghatározni kívánó, ám minden más megközelítést szeparatista módon elutasító történeti levezetése is. A többi (társadalom)tudománytól való elszigeteltség és a földrajz sajátos, más tudományokhoz nem kapcsolódó eredettörténetéből áthagyományozott régiófogalom egy meglehetősen egysíkú és merev, sőt SMITH, N. (1989: 92) találó kifejezésével élve „múzeumszerű” intellektuális környezetet hozott létre. A HARTSHORNE-féle program mögé csoportosuló regionalista földrajzi kánon konszenzus-teremtő ambícióit jól jelzi, hogy a JAMES és JONES-féle kötet (1954) szövegeit lényegében egy kutatási csoportokra osztott, ad hoc bizottság szerkesztette (lásd még DICKINSON, R. E. 1976). Az 1950-es évekre ez a „leíró földrajzot” képviselő kánon szembe került a „kvantitatív forradalom” progresszív, modernista és pozitivistá irányával, de az 1960-as évek végétől a társadalomelméletek felől érkező kritikai irányzatokkal is. A háborús konjunktúra eredményeként megjelenő alkalmazott kutatási sikerek ellenére fokozatosan provinciálissá vált, így szerény interdiszciplináris kapcsolatai miatt a regionális földrajz későbbi hanyatlását is kevésbé érezték meg más tudományok. Az alkalmazott matematikai modelleket előtérbe állító tudományos módszer gyors térnyerésével, amely a világháborúban bizonyított és a hidegháborúban normává vált, valamint a német hegemonia hanyatlásával az ebből táplálkozó történeti legitimáció is oka fogottá vált. Ennek ellenére HARTSHORNE, R. (1939) műve és a sajátos regionális koncepció kánonját kifejező kötet (JAMES, P.–JONES, C. 1954) vált az időszak amerikai földrajzát jelképező, nemzetközileg leginkább hivatkozott munkává.

Harmadrészt, a későbbi ismertség oka a HARTSHORNE–SCHAEFER polémia volt (SCHAEFER, F. K. 1953; HARTSHORNE, R. 1954; 1955; lásd MARTIN, G. J. 1989), ugyanis a „kvantitatív forradalom” új szemléleteinek térnyerése konfliktusban éleződött ki. SCHAEFER a hidegháború tudományos normáinak megfelelő statisztikai-modellező és a területi tervezésben alkalmazandó földrajz mellett érvelt, provokatív hangnemben kritizálva HARTSHORNE historizáló és a földrajz „egyedi” szemléletét kiemelő megközelítését. HARTSHORNE tehát az elemző-tesztelő matematikai elméletekkel dolgozó „új geográfusok” célkeresztjében a leíró, elméletnélküli „régí geográfia” személyes megtestesülésévé vált, amely a világháború után hegemon pozícióba jutó amerikai tudomány miatt egyre elértéktelenedő német földrajzi hagyományhoz kötődött. A „paradigmaváltó” új generáció újrapozicionálása révén eredeti elképzeléseit, kritikáit és művének kontextusát elfedték az újabb generációk előtt (ENTRIKIN, J. N. 1989), amely hozzájárult a német gyökerek elfedéséhez és a későbbi angolszász hegemonia kiterjedéséhez is.

Végül, az „új geográfusok” támadásainak és elfedő, leegyszerűsítő történeti narratíváinak sikeressége miatt a diszciplináris múlt „klasszikus” időszakát lezáró, „ősdi” *Nature* rehabilitása csak az 1980-as évekre tűnt időszerűnek. HARTSHORNE szellemi hagyatékát már a „kvantitatív forradalom” elleni kritikai hullámban megjelenő kontextualista tör-

ténetírási felfogások elterjedésével értelmezték újra (erről lásd GYIMESI Z. 2011a). A mű 50. évfordulójáról megemlékező kötetben a szerkesztők kiemelték: „Az elmúlt néhány évtizedben [a *Nature*] gondolatait sokkal inkább karikaturizálták, minthogy komolyan foglalkoztak volna velük.” (ENTRIKIN, J. N. 1989: IX) Ugyanakkor a kritikai újraértékelés eredményeként HARTSHORNE művét jellemzően a *prezentizmus* tipikus példájaként emelik ki, így mai emlékezete szintén inkább negatív fényben áll (lásd pl. LIVINGSTONE, D. N. 1992; JOHNSTON, R. J.–SIDAWAY, J. 2004; MAYHEW, R. J. 2011; illetve a vitát GOULD, P. 1991; LIVINGSTONE, D. N. 1991; ENTRIKIN, J. N. 1991). A kritika szerint HARTSHORNE történeti elemzéseit egyrészt a jelen nézeteinek, saját irányzata propagálásának rendelte alá, amikor a történeti ellentmondások ellenére a „régio” és a „területi eloszlás” (*chorológia*) változatlan eszméit egy egyirányú fejlődési útban vezette le KANT, HUMBOLDT és HETTNER gondolatainak összekapcsolásával (HARTSHORNE, R. 1958), másrészt részrehajló módon HETTNER szövegét követte a különböző szerzők interpretációjában. Riválisaival szembeni, ellentmondást nem tűrő megközelítését így határozta meg: „Vizsgálatunk, amely a földrajz számára javasolt különböző elképzelések széles változatosságát tekintette át, újra és újra olyan mellékvágányokba terelt minket, amelyek zsákutcának, vagy a földrajzon kívülre vezető útvonalaknak minősültek.” (HARTSHORNE, R. 1939: 460) Az ide vonatkozó fejezetének címe egyenesen így szól: „Elhajlások a történelmi fejlődés pályájától” (HARTSHORNE, R. 1939: 102–129). A földrajz szükségszerű, esszenciális természetének meghatározásával a konkrét koncepciójához nem illeszkedő szerzőket és irányzatokat, így a francia történeti földrajz irányzatát vagy a német politikai és kulturális földrajzi irányzatokat narratív úton kivezette a földrajztudomány történetének „helyes vágányáról.” HARTSHORNE tehát egy *helyi* szempontok szerinti elbeszélést írt a korabeli geográfia főáramáról.

Következtetések

A tanulmány által tárgyalt időszak tudományföldrajzi jelentősége, hogy az amerikai és a német hegemonikus viszonyok megváltoztak. A 20. század eleji gazdasági felívelés és az I. világháború hatása révén felemelkedő amerikai geográfia az I. és később a II. világháború miatt szembekerült a német geográfiával, miközben a német hagyományok központi szerepe miatt a tudásadaptálási szándék fennmaradt. Míg a felzárkózás intézményi feltételei a 19. század végén és a 20. század elején kialakultak, addig a hegemonikus vetélkedést jól mutatják az I. világháború során és közvetlenül azután elmérgesedő német-amerikai viták (pl. DAVIS, W. M. és PENCK, A. között), illetve az amerikai hagyomány mezőjének kijelölési stratégiái a „földrajz természetéről” szóló vitákban. Ennek során a helyi kanonizáló törekvések, ahogyan DAVIS, W. M., SEMPLE, E., BOWMAN, I., SAUER, C. O. és HARTSHORNE, R. esetében bemutattam, egy földrajzilag „külső” diszciplináris történelem feltárásához igazították érveléseiket és helyi felfogásaik megalapozását. A „kvantitatív forradalom” során azonban a német hegemonia alatti földrajzi hagyományhoz tartozás *történeti* érvelése már legitimációját veszítette.

Ebben a tudásföldrajzi kontextusban HARTSHORNE műve (1939) a német HETTNER, A. (1927) ópusza mentén kívánta kijelölni az amerikai regionális földrajz irányait. A mű historizáló műfaja alatt felhalmozott nemzetközi főáram tudásának helyi funkciója tehát egyrészt a német központhoz való amerikai felzárkózás, másrészt az egyes német és hazai irányzatokkal szembeni elhatárolódás és legitimáció volt. HARTSHORNE a *régio* fogalma mögé állított német presztízt az amerikai environmentalista hagyományok és a SAUER-féle kulturális földrajz *táj* fogalma ellen mozgósította, míg a két iskola eszmei és közösségi szembenállása erős térbeli elkülönülésükben is rögzült. Hasonlóképpen a táj, kultúra és

életér fogalmait előtérbe állító francia történeti földrajz és német geopolitika, politikai földrajz és tájföldrajz hagyományait – HETTNER „chorológiájával” szemben – mellőzte áttekintéséből. Ennek eredményeképpen a táj organikus és kulturális fogalma háttérbe szorult a sokkal inkább *módszertanivá* váló régió fogalmával szemben, amely irány a kvantitatív térmodellek előtérbe kerülésével tovább erősödött az 1960-as évek során.

Az esettanulmány fontos tanulságokkal szolgálhat a hazai tapasztalatok számára, hiszen rámutat, milyen tudósközösségi, tudásföldrajzi folyamatok és kanonizáló narratívák befolyásolják a mindenkori főáramból származó tudás helyi formáinak képződését. Ennek megfelelően a hazai és nemzetközi tudományos trendeket összekapcsoltságuk elismerése mellett földrajzilag érzékeny összehasonlító keretben, függőségi viszonyokban és tágabb tudományföldrajzi összefüggésekben tárgyalhatjuk. Az esettanulmány és a tudásföldrajzi szemlélet hasznos lehet továbbá a regionális tudomány és regionális földrajz körüli hazai viták értelmezésére is, hiszen rámutat a két terület szétválását jelképező „kvantitatív forradalom” előzményeire.

Köszönetnyilvánítás

Ez a tanulmány a 2011-ben megrendezett ELTE TTK TDK-ra, illetve a 2013-ban lebonyolított XXI. OTDK-ra készített A „*kvantitatív forradalom*” narratívái című versenydolgozatom átdolgozott változata. Hálás köszönettel tartozom témavezetőmnek, GYÓRI RÓBERTnek, akinek kitartó biztatása és baráti támogatása nélkül ez a munka nem készülhetett volna el. A tanulmány elkészítéséhez köszönettel tartozom a Leibniz-Institut für Länderkunde kutatói ösztöndíjának is.

GINELLI ZOLTÁN
ELTE TTK Földtudományi Doktori Iskola, Budapest
Leibniz-Institut für Länderkunde, Lipcse
zginelli@gmail.com

IRODALOM

- ACKERMAN, E. A. 1945: Geographic training, wartime research, and immediate professional objectives. – *Annals of the Association of American Geographers* 35. 4. pp. 121–143.
- AGNEW, J. A. 2002: *Making Political Geography*. Arnold, London.
- BAKER, A. R. H. 1979: Historical Geography: A New Beginning? – *Progress in Human Geography* 3. pp. 560–570.
- BARROWS, H. 1923: Geography as human ecology. – *Annals of the Association of American Geographers* 13. 1. pp. 1–14.
- BARROWS, H. 1922: *A Textbook of Principles of Human Geography*. – *The Geographical Review* 12. 1. pp. 157–160.
- BECKINSALE, R. P. 1981: W. M. DAVIS and American Geography: 1880–1934. – In: BLOUET, B. W. (szerk.): *The Origins of Academic Geography in the United States*. Archon Books, Hamden (CT). pp. 107–130.
- BERDOULAY, V. 2011: German Precursors and French Challenges. – In: AGNEW, J. A. – DUNCAN, J. S. (szerk.): *The Wiley-Blackwell Companion to Human Geography*. Wiley-Blackwell. pp. 73–88.
- BOURDIEU, P. 1985[1980]: Az identitás és a reprezentáció: A régió fogalmának elemzéséhez. – *Szociológiai Figyelő* 1. 1. pp. 7–22.
- Bourdieu, P. 2005: A tudomány tudomány és a reflexivitás. *Gondolat*.
- BOWMAN, I. 1921: I. BOWMAN levele H. BARROWSnak. *Association of American Geographers*.
- BRUNHES, J. 1910: *La Géographie humaine*. Félix Alean, Párizs.
- BRUNHES, J. – VALLAUX, C. 1921: *La Géographie de l'histoire: Géographie de la guerre et de la paix sur mer*. Félix Alean, Párizs.

- BUTZER, K. W. 1989: Hartshorne, Hettner and *The Nature of Geography*. – In. ENTRIKIN, J. N.–BRUNN, S. D. (szerk.): Reflections on Richard Hartshorne's *The Nature of Geography*. Occasional Publications of the Association of American Geographers, Washington D.C. pp. 32–52.
- CHAPPELL, J. E. 1971: Harlan Barrows and Environmentalism. – *Annals of the Association of American Geographers* 61. 1. pp. 198–201.
- CHORLEY, R. J.–BECKINSALE, R. P.–DUNN, A. J. 1973: *The History of the Study of Landforms or the Development of Geomorphology. 2.: The Life and Work of William Morris Davis*. Meuthen, London.
- COLBY, C. C. 1976: Ellen Churchill Semple, 1863–1932. – In: DICKINSON, R. E. (szerk.): *Regional Concept: The Anglo-American Leaders*. Routledge & Kegan Paul, London–Henley–Boston. pp. 260–268.
- DAVIS, W. M. 1907: Hettner's Conception of Geography. – *Journal of Geography* 6. 2. pp. 49–53.
- DAVIS, W. M. 1911: Geography as Defined by Hettner. – *Annals of the Association of American Geographers*. 1.
- DAVIS, W. M. 1924: The Progress of Geography in the United States. – *Annals of the Association of American Geographers* 14. 4. pp. 159–215.
- DICKINSON, R. E. 1976: *Regional Concept: The Anglo-American Leaders*. Routledge & Kegan Paul, London–Henley–Boston.
- DRYER, C. R. 1908: Philosophical Geography: Strabo, Kant and Bain. – *Philosophical Geography* 8. 5. pp. 380–386.
- DRYER, C. R. 1920: Genetic Geography: The Development of the Geographic Sense and Concept. – In. *Annals of the Association of American Geographers* 10. pp. 3–16.
- ELKINS, T. H. 1989: Human and Regional Geography in the German-Speaking lands in the First Forty Years of the Twentieth Century. – In. ENTRIKIN, J. N.–BRUNN, S. D. (szerk.): Reflections on Richard Hartshorne's *The Nature of Geography*. Occasional Publications of the Association of American Geographers, Washington D.C. pp. 17–34.
- ENTRIKIN, J. N. 1980: Robert Park's human ecology and human geography. – *Annals of the Association of American Geographers* 70. 1. pp. 43–58.
- ENTRIKIN, J. N. 1989: Introduction: The nature of geography in perspective. – In. ENTRIKIN, J. N.–BRUNN, S. D. (szerk.): Reflections on Richard Hartshorne's *The Nature of Geography*. Occasional Publications of the Association of American Geographers, Washington D.C. pp. 1–15.
- ENTRIKIN, J. N. 1991: Reply. – In. Reflections on Richard Hartshorne's *The Nature of Geography*. *Annals of the Association of American Geographers* 81. pp. 328–339., pp. 337–339.
- ESZENYI O. 2016: A kultúrtáj értelmezésének változása és kultúrföldrajzban. – *Földrajzi Közlemények* 140. 1. pp. 1–12.
- FAHLBUSCH, M.–RÖSSLER, M.–SIEGRIST, D. 1989: Conservatism, ideology and geography in Germany 1920–1950. – *Political Geography Quarterly* 8. 4. pp. 353–367.
- FENNEMAN, N. M. 1919: The Circumference of Geography. – *Annals of the Association of American Geographers* 9. pp. 3–11.
- GILSON, G.–LEVINSON, I. (szerk.) 2012: *Latin American Positivism: New Historical and Philosophical Essays*. Lexington Books.
- GOULD, P. 1991: Reflections Require a Mirror. – In. Reflections on Richard Hartshorne's *The Nature of Geography*. *Annals of the Association of American Geographers* 81. pp. 328–339., pp. 328–334.
- GREGORY, D. J. 1978: *Ideology, Science and Human Geography*. Hutchinson & Co., London.
- GYIMESI Z. 2011a: Thomas S. Kuhn gondolatainak szerepe a földrajztudomány történetének kontextualista elbeszélésében. – *Tér és Társadalom* 25. 1. pp. 81–99.
- GYIMESI Z. 2011b: *Putting Science in its Place: Geographies of Scientific Knowledge* (University of Chicago Press, Chicago, London, 2003). – *Tér és Társadalom* 25. 3. pp. 165–171.
- HART, J. F. 1979: Postwar years. The 1950s. – *Annals of the Association of American Geographers* 69. 1. pp. 109–114.
- HART, J. F. 1982: The Highest Form of the Geographer's Art. – *Annals of the Association of American Geographers*, 72. 1. pp. 1–29.
- HARTSHORNE, R. 1934: The History, Nature and Scope of Political Geography. – *Annals of the Association of American Geographers* 25. pp. 40–41.
- HARTSHORNE, R. 1935: Recent Developments in Political Geography. – *American Political Science Review* 29. pp. 785–804, pp. 943–966.
- HARTSHORNE, R. 1936: R. HARTSHORNE levele A. HETTNERhez. 1936 május. Association of American Geographers.
- HARTSHORNE, R. 1938: R. HARTSHORNE levele A. HETTNERhez. 1938 november 26. (Bécsből.)
- HARTSHORNE, R. 1939: *The Nature of Geography: A Critical Survey of Current Thought in Light of the Past*. Association of American Geographers, Rand McNally, Chicago–London.
- HARTSHORNE, R. 1948: On the Mores of Methodological Discussion in American Geography. – *Annals of the Association of American Geography* 38. pp. 113–125.
- HARTSHORNE, R. 1950: The Functional Approach in Political Geography. – *Annals of the Association of American Geographers* 40. pp. 95–130.

- HARTSHORNE, R. 1954: Comment on 'Exceptionalism in Geography'. – *Annals of the Association of American Geographers* 44. pp. 108–109.
- HARTSHORNE, R. 1955: 'Exceptionalism in geography,' Ee-examined. – *Annals of the Association of American Geographers* 45. 3. pp. 205–244.
- HARTSHORNE, R. 1958: The Concept of Geography as a Science of Space, from Kant and Humboldt to Hettner. – *Annals of the Association of American Geography* 48. pp. 97–108.
- HARTSHORNE, R. 1959: Perspective on the Nature of Geography. Association of American Geographers, Rand McNally, Chicago–London.
- HARVEY, F.–WARDENGA, U. 2006: Richard Hartshorne's adaptation of Alfred Hettner's system of geography. – *Journal of Historical Geography* 32. pp. 422–440.
- HEFFERNAN, M. 2000: Mars and Minerva: Centres of geographical calculation in an age of total war. – *Erdkunde* 54. 4. pp. 320–333.
- HERBST, J. 1965: The German Historical School in American Scholarship: A Study in the Transfer of Culture. Cornell University Press, Ithaca (NY).
- HETTNER, A. 1927: Die Geographie, ihre Geschichte, ihr Wesen und ihre Methoden. Breslau.
- HETTNER, A. 1936: A. HETTNER levele R. HARTSHORNE-hoz. 1936, február 6. Association of American Geographers.
- HODGSON, G. M. 2001: How Economics Forgot History: The Problem of Historical Specificity in Social Science. Routledge, London–New York.
- HOERDER, D. 2005: North America. – In. ADAM T. (szerk.): Germany and the Americas: Culture, Politics, History. ABC-CLIO, Santa Barbara (CA). pp. 3–12.
- HOLT-JENSEN, A. 1999: Geography: History and Concepts. 3. kiadás. SAGE, London–Thousand Oaks–New Delhi.
- HUDSON, B. 1977: The New Geography and the New Imperialism: 1870–1918. – *Antipode* 9. 2. pp. 12–19.
- HUNTINGTON, E.–CUSHING, S. W. 1920: Principles of Human Geography. John Wiley & Sons, New York.
- JAMES, P. E.–JONES, C. F. (szerk.) 1954: American Geography: Inventory and Prospect. Association of American Geographers, Syracuse University Press.
- JOHNSTON, R. J.–SIDAWAY, J. 2004: Geography and Geographers: Anglo-American Human Geography since 1945. Routledge, London–New York.
- JÖNS, H. 2008: Academic travel from Cambridge University and the formation of centres of knowledge, 1885–1954. – *Journal of Historical Geography* 34. pp. 338–362.
- KEIGHREN, I. M. 2007: Bringing Geography to Book: Ellen Semple and the Reception of Geographical Knowledge. I. B. Tauris, London.
- KEIM, W.–ÇELİK, E.–ERSCHE, C.–WÖHRER, V. (szerk.) 2014: Global Knowledge Production in the Social Sciences: Made in Circulation. Ashgate Publishing, London.
- KENZER, M. S. 1985: The Making of Carl O. Sauer and the Berkeley School of Historical Geography. Ph.D. disszertáció, McMaster University. p. 259.
- KENZER, M. S. (szerk.) 1987a: Carl O. Sauer: A Tribute. Oregon State University Press, Corvallis (OR).
- KENZER, M. S. 1987b: Like Father, Like Son: William Albert and Carl Ortwin Sauer. – In. KENZER, M. S. (szerk.): Carl O. Sauer: A Tribute. Oregon State University Press, Corvallis (OR). pp. 40–65.
- KIRBY, A. 1994: What Did You Do in the War, Daddy? – In. GODLEWSKA, A.–SMITH, N. (szerk.): Geography and Empire. Blackwell, Cambridge. pp. 300–315.
- KRIESEL, K. M. 1968: Montesquieu: Possibilistic Geographer. – *Annals of the Association of American Geographers* 58. 3. pp. 557–574.
- KUHN, T. S. 2002[1970]: A tudományos forradalmak szerkezete. 2. kiadás. Osiris, Budapest.
- KUHN, M.–OKAMOTO, K. (szerk.) 2013: Spatial Social Thought: Local Knowledge in Global Science Encounters. Ibidem, Stuttgart.
- KÜHL, S. 1994: The Nazi Connection: Eugenics, American Racism, and German National Socialism. Oxford University Press, Oxford–New York.
- LEIGHLY, J. 1937: Some comments on contemporary geographic method. – *Annals of the Association of American Geographers* 27. 3. pp. 125–141.
- LEIGHLY, J. 1938: Methodologic controversy in nineteenth century German geography. – *Annals of the Association of American Geographers* 28. 4. pp. 238–258.
- LINGELBACH, G. 2006: American Students of German Universities. – In. ADAM T. (szerk.): Germany and the Americas: Culture, Politics, History. ABC-CLIO, Santa Barbara (CA). pp. 69–71.
- LIVINGSTONE, D. N. 1987: Nathaniel Southgate Shaler and the Culture of American Science. The University of Alabama Press, Tuscaloosa.
- LIVINGSTONE, D. N. 1991: Does Geography Have a Nature? – In. Reflections on Richard Hartshorne's *The Nature of Geography*. *Annals of the Association of American Geographers* 81. pp. 328–339.
- LIVINGSTONE, D. N. 1992: The Geographical Tradition: Episodes on the History of a Contested Enterprise. Blackwell, New York–London.

- LIVINGSTONE, D. N. 2003: *Putting Science in its Place: Geographies of Scientific Knowledge*. University of Chicago Press, Chicago.
- LUKERMANN, F. 1989: The Nature of Geography: Post Hoc, Ergo Propter Hoc? – In. ENTRIKIN, J. N. – BRUNN, S. D. (szerk.): *Reflections on Richard Hartshorne's The Nature of Geography*. Occasional Publications of the Association of American Geographers, Washington D.C. pp. 53–68.
- MALIN, J. C. 1954: *On the Nature of History: Essays about History and Dissidence*. J. W. Edwards, Ann Arbor (MI).
- MARTIN, G. J. 1973: *Ellsworth Huntington: His Life and Thought*. Archon Books, Hamden (USA).
- MARTIN, G. J. 1989: The Nature of Geography and the Schaefer-Hartshorne Debate. – In. ENTRIKIN, J. N. – BRUNN, S. D. (szerk.): *Reflections on Richard Hartshorne's The Nature of Geography*. Occasional Publications of the Association of American Geographers, Washington D.C. pp. 69–90.
- MARTIN, G. J. 1994: In Memoriam: Richard Hartshorne, 1899–1992. – *Annals of the Association of American Geographers* 84. 3. pp. 480–492.
- MARTIN, G. J. 2015: *American Geography and Geographers: Toward Geographical Science*. Oxford University Press, Oxford–New York.
- MARTIN, G. J. – JAMES, P. E. 1993: *All Possible Worlds: A History of Geographical Ideas*. Wiley, New York.
- MATHEWSON, K. 1987: Sauer South by Southwest: Antimodernism and the Austral Impulse. – In. KENZER, M. S. (szerk.): Carl O. Sauer: A Tribute. Oregon State University Press. pp. 90–111.
- MAYHEW, R. J. 2011: Geography's Genealogies. – In. AGNEW, J. A. – LIVINGSTONE, D. N. (szerk.): *SAGE Handbook of Geographical Knowledge*. SAGE, Los Angeles–London–New Delhi–Singapore–Washington D.C.
- NICHOLS, S. 2006: Why was Humboldt forgotten in the United States? – *Geographical Review* 96. 3. pp. 339–415.
- OUTHWAITE, W. 1975: *Understanding Social Life: The Method called Verstehen*. George Allen & Unwin, London.
- PARK, R. E. 1972: *The Crowd and the Public and Other Essays*. Ford.: Charlotte Elsner. University of Chicago Press, Chicago.
- SAUER, C. O. 1925: *The Morphology of Landscape*. University of California Publications in Geography.
- SAUER, C. O. 1926: C. O. SAUER levele D. WHITTLESEY-hez. 1929. március 23. Harvard University.
- SAUER, C. O. 1927: Recent Developments in Cultural Geography. – In. HAYES, E. C. (szerk.): *Recent Developments in the Social Sciences*. J. B. Lippincott Company, Philadelphia. pp. 154–212.
- SAUER, C. O. 1931: Cultural Geography. – In. SELIGMAN, E. R. A. – JOHNSON, A. S. (szerk.): *Encyclopaedia of the Social Sciences*. 6. pp. 621–624.
- SAUER, C. O. 1941: Foreword to historical geography. – *Annals of the Association of American Geographers* 2. pp. 1–24.
- SCHAEFER, F. K. 1953: Exceptionalism in Geography: A Methodological Examination. – *Annals of the Association of American Geographers* 3. pp. 226–249.
- SCHMIEDER, O. 1926: O. Schmieder levele A. Hettnernek. 1926. jan. 1.
- SCHULTZ, H-D. 1980: *Die deutschsprachige Geographie von 1800 bis 1970: Ein Beitrag zur Geschichte ihrer Methodologie*. Berlin.
- SEMPLE, E. C. 1911: *Influences of Geographic Environment on the Basis of Ratzel's System of Anthropo-Geography*. Henry Holt & Co., New York.
- SMITH, N. 1989: Geography as Museum: Private History and Conservatie Idealism in the Nature of Geography. – In. ENTRIKIN, J. N. – BRUNN, S. D. (szerk.): *Reflections on Richard Hartshorne's The Nature of Geography*. Occasional Publications of the Association of American Geographers, Washington D.C. pp. 91–120.
- SMITH, N. 2003: *American Empire: Roosevelt's Geographer and the Prelude to Globalization*. University of California Press.
- STODDART, D. R. 1989: Epilogue: Homage to Richard Hartshorne. – In. ENTRIKIN, J. N. – BRUNN, S. D. (szerk.): *Reflections on Richard Hartshorne's The Nature of Geography*. Occasional Publications of the Association of American Geographers, Washington D.C. pp. 163–166.
- SZABARI, V. 2009: Bourdieu és a „tudomány.” – *Replika* 67. pp. 79–97.
- TATHAM, G. 1951: Environmentalism and Possibilism. – In. TAYLOR, G. (szerk.): *Geography in the Twentieth Century*. Meuthen, London. pp. 128–162.
- TAYLOR, P. J. 1985: The value of a geographical perspective. – In. JOHNSTON, R. J. (szerk.): *The Future of Geography*. Meuthen, London–New York.
- TIMÁR, J. 2006: Nyugati hegemonia a földrajzban. In: KISS A. – MEZISI G. – SÜMEGYH Z. (szerk.): *Táj, környezet és társadalom: Ünnepi tanulmányok Keveiné Bárány Ilona professzor asszony tiszteletére*. SZTE Éghajl. és Tájföldrajzi, Természetföldrajzi és Geoinformatikai Tanszék pp. 707–716.
- VAN VALKENBURG, S. 1951: The German School of Geography. – In. TAYLOR, G. (szerk.): *Geography in the Twentieth Century*. Meuthen, London. pp. 91–115.
- WARDENGA, U. 2000: Defining geography – the structure and development of Alfred Hettner's methodological construct. – In. GEBHARDT, H. – MEUSBURGER, P. (szerk.): *Struggles over geography: Violence, freedom and development at the Millennium*. Hettner Lecture 1999, University of Heidelberg. pp. 113–126.
- WITHERS, C. J. W. 2007: Place and the „Spatial Turn” in Geography and in History. – *Journal of the History of Ideas*. 70. 4. pp. 637–658.